

IX-X ԴԴ. ԶՆԱՐԱԿԱԾ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

ԺԱՄԿՈՉՅԱՆ Ա.Ս.

Հայաստանի միջնադարյան հնագիտության առանցքային հիմնախնդիրներից մեկը խեցեղեն նյութի ուսումնասիրությունն է: Այն Հայաստանի և տարածաշրջանի այլ երկրների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, առևտրական, դիվանագիտական և հոգևոր կյանքի առանձնահատկությունները բացահայտող արժեքներից է: IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենի քննությունը հնագիտական չափորոշիչների՝ թվագրում, տեսակավորում, տեխնոլոգիայի և հարդարման մոտիվային վերլուծությունների մակարդակով հստակեցված է¹ ձեռնպահ մնալով Արաբական խալիֆայության ճգնաժամային գործընթացների, Հայաստանում և Այսրկովկասում ձևավորված ամիրայությունների, Բյուզանդիայի հակամարտության գործոնի ու Բագրատունիների անկախության համար մղվող պայքարի հիմնավորումներից: Սակայն այդ իրադարձությունները ժամանակաշրջանի քաղաքական գլոբալ փոփոխությունների իսկությունն էին՝ փոխկապակցված քաղաքների զարգացման, տնտեսական նոր քաղաքականության մշակման, տարածքների ու ճանապարհների ձեռքբերման համար մրցակցային պայքարի դրսևորումներով:

Սույն հաղորդման նպատակն է լրացնել այս բացն ու ջնարակած խեցեղեն երևույթը ներկայացնել քաղաքական ուժերի բացահայտ կամ դիվանագիտական մարտահրավերների աշխարհաքաղաքական զարգացումներով՝ ընդգրկելով տնտեսական մրցակցային ձեռքբերումները, ճանապարհային գործառույթներն ու մարդկային գործոնի դերը: Պատմական սկզբնաղբյուրները, արաբ ուղեգիրների հիշատակությունները համատեղելով Դվինի, Օրեն-Կալայի, Արցախի Տիգրանակերտի, Ատրպատականի

---

¹ Ղաֆադարյան Կ., Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. 1, Ե., 1952, հ. 2, Ե., 1982, Առաքելյան Բ., Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX-XIII դդ., հ. 1, Ե., 1958, հ. 2, Ե., 1964, Kalantaryan A. Dvin, Histoire et archéologie de la ville médiévale, Paris, 1996, Шелковников Б. Художественная керамика двинских раскопок (Изв. АРМФАНА, 1940, № 4-5, с. 191-199).

Գանձակի, Արաբական խալիֆայության Սամառա, Բասրա ու Քուֆի քաղաքներից հայտնաբերված IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենի հիմնաքաղաքով, փորձել ենք ապացուցել միևնույն կամ վիճելի տարածքներում Հայաստանի և հարակից երկրների տնտեսական քաղաքականության բնագավառում տիրող արհեստագործական շրջադարձերը, որոնք ընթանում էին արտադրական տեխնոլոգիաների միօրինակ զարգացումներով, բայց հարդարանքի տեղայնացման տարբերակումով:

IX դարի II կեսը խալիֆայության պատմության ճգնաժամային փուլն էր՝ Զինջինների ապստամբություն, բյուզանդական հակամարտություն, Արաբական ամիրայությունների գոյացում և Հայաստանի անկախության ու հողերի միավորման համար պայքարի սուր հակասություններով մի ժամանակահատված, որ փոխել էր տարածաշրջանի նախկին քաղաքական քարտեզի համապատկերը: Հայ պատմագրության մեջ այս ամենը՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի՝ Դիզակի, Խաչենի, Փառիսոսի քաղաքական կազմավորումների կարգավիճակի ներառումով, հետազոտված է, թեև կան թյուրըմբռնումներ, որոնք նոր գյուտերի շարունակական համալրումով կճշտեն, կլուսաբանեն հայոց պատմության մշուշոտ էջերը: Սաջյանների ու հայ Բագրատունիների բարդ հարաբերությունները, որ IX դարի վերջում և X դարում պայքարի կիզակետում էին: Սաջյան մուսուլմանական տոհմը IX դարի կեսերին ներգաղթել էր Կենտրոնական Ասիայից, արմատացել Ատրպատականում և Արաբական խալիֆայության հետ դիվանագիտական փոխգործակցությամբ յուրացնում էր իր առաջխաղացմանը խոչընդոտող Բագրատունիների հողատարածքները: Արաբական խալիֆայության միջոցով նրանք անմիջականորեն հաղորդակցվեցին երկրամասի անցուղարձերին, դարձան «Արմինիա» ոստիկանության տնտեսական քաղաքականության կարևոր լծակներից մեկի՝ հարկահանության գործառույթի կրողը ու արաբա-հայկական միջնորդավորված հարաբերությունների հուսալի հենարանը: Սաջյանները ռազմարշավներով ծավալվեցին դեպի հյուսիս՝ նվաճեցին Բաղասական աշխարհը՝ Վարդանակերտ (Վարսան) կենտրոնով, Յունանն ու Պարտավը, ապա ավելի ուշ Բագրատունիների հանդեպ խարդավանքներով ու ողբերգության գնով (Սմբատ Ա-ի 914 խաչելը Յուսուֆի կողմից) տիրացան Դվինին: Արաբական խալիֆայությունը, հովանավորելով մերթ Բագրատունիներին, մերթ էլ Սաջյաններին, ուներ դիվանագիտական իր հաշվարկը՝ կիրառելով «Բաժանիր, որ տիրես» քաղաքա-

կանությունը, փոխհարաբերություններ, որոնք փաստարկված են հայ պատմիչների հիշատակություններում: Խաչենի տեր Սահլ Սմբատյանի միջոցով և Արաբական խալիֆայության թելադրանքով Սաջյան Աֆշինին հանձնվեց Խաչենում հայտնված ապստամբ Բաբեկին, որի համար էլ Սահլ Սմբատյանն առատորեն վարձատրվեց²: Իհարկե, սա չխանգարեց, որ 896 թվականին նույն Աֆշինը Պարտավից մեկնի Կարս՝ կազմակերպելով ամրոցում ապաստանած թագուհու գանձերի հափշտակումը³: Իսկ երբ Սմբատ Ա-ի (890-914) և Աֆշինի միջև թշնամանքը խորացավ, ու Գևորգ Գառնեցի կաթողիկոսը փորձեց հաշտության եզրեր փնտրել նրանց միջև, Աֆշինը նրան բանտարկեց ու նա ազատվեց միայն Հայոց եկեղեցու ու Համամ Արևելցու հատկացված փրկագնով⁴:

Սաջյանների ու Արաբական խալիֆայության ախոյանն էր նաև Բյուզանդիան: 893 թվականին, երբ Լևոն VI-ի (886-912) և Սմբատ Ա-ի միջև կնքվեց առևտրական պայմանագիր, և վերացավ Բյուզանդիայի արևելյան կապերին խոչընդոտող Ալ-Սուլուր պաշտպանական գոտին⁵, Արաբական խալիֆայությունն ու Սաջյաններն այս փոփոխությունը արձագանքեցին Սմբատ Ա-ին պատկանող Արևիք ու Երնջակ գավառները նվաճելով ու հիմնելով Գողթի և Նախիջևանի ամիրայությունները, որով հսկողության տակ պահվեց Դվին տանող ճանապարհը:

Արաբական խալիֆայության, Բագրատունիների և ամիրայությունների միջև հողատարածքների նվաճումից բացի, պայքարի թիրախ էին նաև միջազգային մայրուղիները, որոնք, մարդկային ռեսուրսների տեղաշարժից բացի, նյութական արժեքների և տեղեկատվական դաշտն ապահովող ռազմավարական միջոցներ էին: Այս ենթակառուցվածքների մասին պահպանված արաբական և հետարաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի ճանապարհների չափագրական ձևաչափերը առևտրական կարգ ու կանոնը համակարգող պաշտոնյաների (մուխթասիբ) կազմով հսկում էին տարածաշրջանի քաղաքական ու տնտեսական գործառույթները ճանա-

² **Մովսէս Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (Բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, հ. 3, գլուխ ԻԱ, էջ 330, Ե., 1983):

³ **Յովհաննու կաթողիկոսի (Դրասխանակերտցույ)**, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 178-179:

⁴ **Մովսէս Կաղանկատուացի**, հ. 3, գլուխ ԻԲ, էջ 335:

⁵ **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական սահմանային ամրությունների գոտին (Ալ-Սուլուր), հոդվածների ժողովածու, Ե., 2003, էջ 471-485:

պարհի ելման կետից մինչև վերջնակետ⁶: Ճանապարհներից առաջինը Արդեբիլ-Բարզանդ-Վարդանակերտ (Վարսան) Բայլական (Օրեն-Կալա), Յունան, Պարտավ ուղեգիծն էր, որը, շարունակվելով հայկական հողատարածքներով, հասնում էր Դվին՝ ապահովելով վարչատարածքային լայնարձակ միջավայրում տեղադրված կենտրոնների քաղաքական ու տնտեսական տարաբնույթ գործառույթները:

Իբն Խորդադբեհն այս մայրուղին ներկայացնում է առանց Յունան կայարանի,⁷ իսկ Ալ-Իսթահրին և Իբն Հաուկալն⁸ ունեն չափազրական որոշակի սահմանումներ՝ Պարտավից Յունան՝ 7 փարսախ, Յունանից Բայլական՝ 7 փարսախ, Բայլականից Վարսան՝ 7 փարսախ: Վարսանից, որ համարվում էր Մեծ Հայքի Փայտակարան աշխարհի (Վարդանակերտ գավառի համանուն կենտրոնը), հասնում էր Դարման, ապա Բայլական, որ համարվում է Օրեն-Կալան: Սանկտ Պետերբուրգի և Ադրբեջանի հնագետների համատեղ արշավախումբը (1953-1955) այլ նյութերի շարքում պեղումներից հավաքել է IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենի պատկառելի մի հավաքածու, որ մանրակրկիտ ուսումնասիրել է Ա. Յակոբսոնը (աղ. 3)⁹:

IX-X դարերում քաղաքի սեփականատիրոջ մասին տեղեկություններն իրարամերժ են: Ե. Պախոմովը, հենվելով Հ. Դրասխանակերտցու այն վկայության վրա, թե Աֆշինը այնտեղ է հասցրել Տուչ (Գարդմանից) գերեվարված Սևորդիներին, որոնք մահմեդականության չընդունելու համար ոչնչացվել են տեղում, քաղաքի տերն է համարել Սաջյան Աֆշինին (890-900)¹⁰: Կա տեղեկություն նաև այն մասին, որ 900 թվականին Աֆշինը, հեռանալով Դվինից ու որդուն՝ Դևդադին թողնելով այնտեղ, հասել է Բայլական ու 900 թվականին մահացել¹¹: Ելնելով Յակոբի այն հիշատակությունից, թե Սաջյաններին է պատկանել միայն Պարտավը, Ա. Եդիազարյանը այն տեսակետին է, թե Փայտակարանը Օրեն-Կալայով պատկանել է Եսա-

⁶ Maward, Al-Ahkam Al-Sultaniya, Bonn, 1853, p. 417-418, 431. Արաբական աղբյուրներ Գ., Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր (ներածությունը և բնագրից թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Ե., 2005, էջ 108:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 447:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 577, 637:

⁹ **Якобсон А.** Художественная керамика Байлакана (Орен-Кала), МИА 67, Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, М.-Л., 1959, с. 228-302.

¹⁰ **Пахомов Е.** Пайтакаран-Байлакан-Орен-Кала, МИА 67, էջ 24, **Յովհաննու Դրասխանակերտցույ**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 187:

¹¹ **Յովհաննու Դրասխանակերտցույ**, էջ 187:

յի Աբու Մուսեին¹²: Կռահել կարելի է, որ մինչև 855 թվականը քաղաքը պատկանել է Գոռոզուի տիրոջը, սակայն Բուղայի կողմից արքորվելուց հետո, օգտվելով անիշխանությունից, Աֆշինն այն նվաճել է: Ենթադրական մակարդակով այս եզրակացությունը հիմնավորման կարիք ունի, իսկ անանուն զրուցագիրը հաղորդում է, թե տարածքը Ամբատ Ա թագավորի իշխանության ներքո էր. սա անհավանական է այն հակափաստարկով, որ Փայտակարանը նույնացվում է Թիֆլիսի հետ¹³: Մեր խորին համոզմամբ՝ Օրեն-Կալան (Բայլականը) IX–X դարերում ներառված էր Սաջանների տիրապետության սահմաններում:

Ճանապարհի հաջորդ կայարանը Յունանն է, որի տեղագրական հիմնավորումները հետազոտողներն իրականացրել են արաբ ուղեգիրների հիշատակություններով: Ե. Պախոմովը ենթադրաբար այն տեղադրել է Կալա Թեփե կամ Բայաթի հնավայրի տարածքում¹⁴: Ն. Կարաուլովի կարծիքով՝ դա Դարմանն է, որ համարվում է արաբ ուղեգիրների կողմից աղավաղված Յունանը¹⁵: Յունանի վերաբերյալ հետազոտություն ունի Ի. Յամպուլկին, որով տեղագրությունը փորձել է մեկնաբանել հնչյունաբանական տարբերակով¹⁶: Խոսքը էնիան բնակավայրի մասին է, որ կառուցվել ու բնակեցվել է հույներով Ալեքսանդր Մակեդոնացուց հետո: Հիշյալ բոլոր գիտնականների առաջ քաշած վարկածների ճշտությունը պետք էր հիմնավորել պեղումներից ակնկալվող արդյունքներով: Փնտրտուքներով հայտնագործություն եղան 2006 թվականից Աղդամում Փանահի պալատի շրջակայքում սկսված պեղումները, որոնք շարունակաբար մինչ օրս իրականացնում է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտը (ղեկ.՝ պ.գ.դ. Հ. Պետրոսյան):

¹² **Եղիազարյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Ե., 2011, էջ 270:

¹³ Անանուն զրուցագիր կարծեցեալ Շապուհ Բագրատունի, Պատմութիւն (թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վ. Առաքելյանի), խմբագիր Ա. Յակոբեան, Ե., 2011, էջ 118:

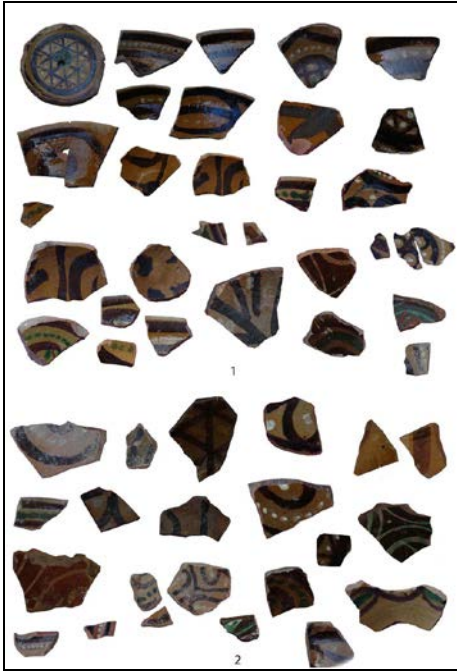
¹⁴ **Пахомов Е.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

¹⁵ **Караулов Н.** Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении и Азербайджане (Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, XXIX, Тифлис, 1901, с. 67).

¹⁶ **Ямпольский И.** К изучению древнеазербайджанского города Юнана, МИА, 67, с. 366-369.

Աղյուսակ 5

Աղյուսակ 6

Աղ. 1. 1, 4, 6, 10 սկուտեղներ, 2 կճուճ, 3, 5, 7, 8, 9 թասեր, 11, 12 քրեղանների բեկորներ, ջնարակած խեցեղեն IX-X դարեր, Դվին:

Աղ. 2. 1, 2, 5, 8 թասեր, 3, 4, 6, 7, 9, 10, 11, 12 քրեղանների բեկորներ, ջնարակած խեցեղեն, IX-X դարեր, Դվին:

Աղ. 3. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 քրեղանների և թասերի բեկորներ, ջնարակած խեցեղեն, IX-X դարեր, Օրեն Կալա:

Աղ. 4. 1, 2 թասերի և քրեղանների բեկորներ, ջնարակած խեցեղեն, IX-X դարեր, Տիգրանակերտ:

Աղ. 5. Թասերի և քրեղանների բեկորներ, ջնարակած խեցեղեն, IX-X դարեր, Տիգրանակերտ:

Աղ. 6. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15 թասեր և քրեղանների բեկորներ, ջնարակած խեցեղեն, IX-X դարեր, Միջին Ասիա (Չաչ, Սոգդ, Աֆրասիաբ):

Ներկայումս հստակեցված են Տիգրան Մեծի (95-55) ժամանակ ամրակուռ պարիսպներով կառուցված բնակավայրի սահմանները, և արդյունքներով ապացուցված է, որ այն շարունակաբար բնակեցվել, կառուցվել ու վերակառուցվել է վաղ, զարգացած և ուշ միջնադարում¹⁷: Տեղում հայտնաբերված IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենը բեկորային է, սակայն զանգվածային և ուրույն առանձնահատկություններով հանդերձ, առնչվում է Օրեն-Կալայի IX-X դարերի նյութերին (աղ. 4):

Հաջորդ կայարանը Դվինից հետո «Արմինիա» ոստիկանության երկրորդ կենտրոն Պարտավն է, որի նշանակությունը 893 թվականի Դվինի երկրաշարժից հետո մեծացավ: Անանուն գրուցագիրը հայտնում է, թե հայկական հողերի միավորման գործընթացի ժամանակ Պարտավը նույնպես պատկանել է Բագրատունիներին¹⁸: Կարծում ենք, դա եղել է կարճատև մի ժամանակահատված, որովհետև Թ. Արծրունին գրում է, որ Սաջաններն այդ ընթացքում այնտեղ կառավարիչ են նշանակել հավատուրաց մի հույնի¹⁹: Հայոց թագուհու գանձերը ձեռք բերելու արշավի մեկնարկն էլ Աֆշինը Պարտավից է հիշատակում²⁰: Իսկ Յակուբը հստակ գրում է, որ քաղաքը պատկանել է Սաջաններին²¹: Եվ, վերջապես, Պարտավում հատած Սաջանների դրամները հաստատում են, որ քաղաքում արաբական դրամներ հատող փողերանոցը IX-X դարերում շարունակել է գործել Սաջանների հեղինակային տիտղոսով²²: Պարտավից հետո սկսվում էր երթուղու հայկական հողերով անցնող ուղեգիծը, որն անվերապահորեն պատկանել է Սմբատ Ա-ին. Բագրատունիների փաստացի ավատատիրական քաղաքական կազմավորումներից բացի (Խաչեն, Փառիսոս), այդ մասին կան արաբ աշխարհագիրների գրառումներ: Իսթափրին Պարտավից Դվին կայարանների չափագրական հեռավորությունները նկարագրելիս նշում է.

¹⁷ Petrosyan H., Kirakosyan L., Safaryan V., Zhamkochyan A., Vardanyan R., Karapetyan I., Vardanesova T. The Discovery and First Results of Archaeological Investigation of Tigranakert in Artsakh 2005-2009, Archaeology of Armenia in regional Context, Yerevan, 2012, p. 223-235.

¹⁸ Անանուն գրուցագիր կարծեցիկալ **Շապուհ Բագրատունի**, էջ 118:

¹⁹ **Թովմայի վարդապետի Արծրունոյ**, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 242:

²⁰ **Յովհաննու կաթողիկոսի**, Պատմութիւն Հայոց, էջ 178-179:

²¹ Արաբ մատենագիրներ Գ, էջ 473:

²² **Фасмер Р.** О монетах Саджидов (Известия общества обследования изучения Азербайджана, 1928, № 5, с. 22-48).

«Ճանապարհը Պարտավից Դվին անցնում է հայոց երկրի միջոցով, և այս բոլոր գյուղերը Սմբատի՝ Աշոտի որդու թագավորության մեջ են»²³: Իսկ Իբն Հաուկալը նույնը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Այս ճանապարհը Պարտավից Դվին անցնում է Հայաստան (Հայոց) երկրի (Ալ Արման) միջոցով, և այս բոլոր գյուղերն ու քաղաքները հայազգի Ամբատի՝ Աշոտի որդու (Սինբաթ Իբն Աշոթ) Ալ Արմանի թագավորության (մամլաքա) մեջ էին» խոսքերով²⁴: Հյուսիսարևելյան Հայաստանում Բագրատունիների հովանավորությամբ Խաչենի, Փառիսոսի կիսանկախ կարգավիճակով քաղաքական կազմավորումները Սահլ Սմբատյանի և նրա թոռ Ատրներսեհի ճանապարհային առաջին խոչընդոտներն էին Սաջյանների համար, և սադրանքներով նրանք փորձում էին բաժան-բաժան անել Բագրատունյաց այդ հողերը: Ինդիքը տարբեր հարցադրումների մակարդակով հետազոտված է, սակայն պատմական ու վիճագրական հիշատակագրություններով կան լրացումներ, որոնք հաստատում են ոչ միայն IX-X դդ., այլև ուշ միջնադարում այդ տարածքներում հայ էթնոսի բնակեցվածության փաստը: Ամենավաղ արձանագրությունը Փառիսոսի վանքի մատուռի մուտքին է, որտեղ, որպես բարավոր, օգտագործված է խաչքարի թևերից մեկը, որի շուրջը պահպանված է «ՆԻԳ (984) Մուսես երեց» արձանագրության մնացորդը²⁵:

Իսկ Վարդենիսի Մեծ Մազրա գյուղի գերեզմանատան խաչքարի ընդարձակ արձանագրությունը ՅԼ (881 թվականով) հիշատակում է իշխան Ատրներսեհին իբրև Աղվանից և Սյունյաց տեր²⁶:

ՅԼ: (881) ԹՎԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆՍ ՇԱՅՆՑ ԵՍ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՏՐՆԵՐՍԵՀԵԱՆ, ՍԻՆՆԵՍՑ ԵՒ
ԱՂՎԱՆԻՑ ԻՇԽԱՆ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶՍՅՈՒՐԲ
ՆՇԱՆՍ ԱԻԳՆԱԿԱՆ ՇԱԽՍԱՑԵՒՈՑ. ՈՐՔ
ԵՐԿՐՊԱԳԼԵՔ ՍՈՒՐԲ ԽՍԱԶԻՍՄ ԳՄԻ ԶԼԻՍ
ՅԱՂԱՒԹՍ ՅԻՇԵՍՑԻՔ:

²³ Արաբական աղբյուրներ Գ, էջ 577:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 638:

²⁵ Դիվան Հայ վիճագրության (այսուհետև՝ ԴՀՎ), պր. V, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Ե., 1982, էջ 271, արձ. 1056:

²⁶ ԴՀՎ, պր. IV, կազմեց Ս. Բարխուդարյանը, Ե., 1973, էջ 334, արձ. 1358:

Սմբատ Ա-ին պատկանող հողատարածքների վերաբերյալ աղբյուրագիտական կարևոր փաստարկներից մեկը Գեղարքունիքի մարզի Մարտունու շրջանի Վանեվան գյուղի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու գմբեթի արձանագրությունն է, որի բովանդակությունից հասկանալի է, որ այն կառուցվել է Սմբատ Ա-ի եղբայր Շապուհի և իր քույր Մարիամի նախաձեռնությամբ: Ամենակարևորը արձանագրության վերջին տողերն են այն մասին, որ Սմբատ Ա-ն կառուցել է Վայոց ձորի Ունջոռք²⁷ գյուղի մոտից սկիզբ առնող մի ջրանցք, որ, կտրելով երկար տարածք, հասել է վանքի շրջակայքը²⁸:

Ի ՔՈՒԻՆ ՀԱՈՅ:ՅԾԲ:(903):ՍՄՊԱՏ ԹԱԳԱԽՈՐՂ ԱՍՏ ԱՍՏ|ՈՒԾՈՎ ԲԵՐԱԽ ԶՈՒՐՄ ՅՈՆՃՈՒ . . . ԵՆ|ԱՅ, ԳԼԱԽԹԻ ԶԵՌԱԽԲ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆԱԽ|Բ, ԶՈՐ ՅԱՌԱՋ ԲԵՐԱԾ ԷՐ. ԱՅ ՈՂՈՐՄԻ:

Կային և Ուտիք Գարդմանի Սևորդիների (Տուչ) քաղաքական միավորման հարուցած խոչընդոտները²⁹, որոնք, հակառակ Սաջյանների, հովանավորում էր Բյուզանդիան: Դեպի Դվին Սյունիքի տարածքով անցնող ճանապարհին Սաջյանները սադրանքներով փորձում էին օգտվել Բագրատունիների ու Սյունյաց իշխանների միջև տարածքային հավակնությունների և իշխանական գերակայության մրցապայքարից, սյունեցիներին խոստանալով թագ և իշխանություն, որը, իհարկե, տեղի ունեցավ ավելի ուշ: Այս ամենը ամրապնդում են ճանապարհային քաղաքականության սահմաններում Սմբատ Բագրատունու վարկն ու մենաշնորհային իրավասությունները: Պարտավից հետո Սևանի ավազանի երկու ափերով Դվին տանող ճանապարհներին տիրելու Սաջյանների անհաջող փորձերն իրականացան Դվինում, որ քաղաքական երկու ուժերի հակասությունների թնջուկն էր: 893 թվականի երկրաշարժից հետո նախկինում Սաջյանների համար ռազմակայանի նպատակին ծառայող կենտրոն Դվինում խտացել էր բնակչության մոռուվմանական շերտը՝ հակառակ մինչ այդ արաբ պատմիչների մոտ հայերով ու քրիստոնյաներով խիտ բնակեցված քաղաքի վե-

²⁷ Տե՛ս Պատմութիւն նահանգին Սիսական Արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան Արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս, 1910, էջ 513:
²⁸ ԴՀՎ, պրակ IV, էջ 121-122, արձ. 491:
²⁹ **Իբն Ալ Ասիր** (թարգմ. ներ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի), Ե., 1981, էջ 370, Բյուզանդական աղբյուրներ, Կոնստանդին Ծիրանածին (թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթ. Հ. Բարթիկյանի), Ե., 1970, էջ 151:

րաբերյալ եղած տեղեկությունների: Այդ ժամանակ էլ մուսուլմանական մզկիթի վերածվեց Դվինի VII դարի կաթողիկոսական պալատը: Իհարկե, Սաջյանների ու Բագրատունիների միջև եղել են համագործակցության պահեր 893 թվականի երկրաշարժից քաղաքի ավերակ վիճակը վերականգնելու համար: Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Հովի. Դրասխանակերտցու՝ «ոռճիկս պատրաստեալ նմա թագաւորին Սմբատայ՝ սուղ ինչ պակաս քան զամ մի»³⁰ հիշատակությունը վերլուծել է իբրև Սմբատի կողմից Սաջյան Աֆշինի որդի Դևդատին քաղաքը նորոգելու համար տրված գումարի³¹: Իրականում դա գործարք էր, որովհետև IX դարի վերջերին և X դարում քաղաքն արդեն իբրև առևտրաարհեստավորական հզոր կենտրոն կրկին Մերձավոր Արևելքի թատերաբեմում էր: Դևդատի հեռանալուց հետո 901 թվականին քաղաքն անցավ Աֆշինի եղբայր Յուսուֆին, ու հակասական հարաբերությունները նրա և Սմբատ Ա-ի միջև ավարտվեցին Յուսուֆի ուխտադրուժ հաշվեհարդարով, երբ Դվինում նա խաչվեց, ու դա եղավ առնվազն պատճառներից մեկը, որ Բագրատունիները դադարեցին Դվինը մայրաքաղաքի վերածելու գաղափարից: Իսկ Սաջյանները մնացին քաղաքում մինչև Սալարյանների հայտնվելը Ատրպատականում: Դվինում հատված վերջին դրամը կրում է Դայսամ Իբրահիմ Ալ Քուրդիի³² անունը, որն ազդարարում է նրանց իշխանության վախճանը Դվինում 941-942 թվականներից հետո: Խալիֆայության ու Ատրպատականի հետ Հայաստանին կապող երկրորդ ուղին սկսվում էր Գանձակից, հասնում Մարաղա, Թավրիզ, Մարանդ, Հեր ու Ջարևանդ, Ջուղա, Նախիջևան, Սիսաջան (Եղեգնաձոր), ապա Դվին:

Դվինը, 1937 թվականից սկսած (ընդմիջումով, բացի II համաշխարհային պատերազմի ընթացքից և 1990-2005 թվականներից), պարբերաբար պեղվել է (ղեկավարներ Ս. Տեր-Ավետիսյան, Կ. Ղաֆադարյան, Ա. Քալանթարյան). գտածոների հսկայածավալ հավաքածուներում IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենը ծավալուն է (աղ. 1, 2): Պեղումներ են իրականացվել նաև Ատրպատականի Գանձակ քաղաքում ամերիկացի հնագետ

³⁰ **Յովհաննու Դրասխանակերտցու**, էջ 235:

³¹ **Տեր-Ղևոնդյան Ա.**, Արաբական ամիրությունները Բագրատունյաց Հայաստանում, Ե., 1965, էջ 119:

³² **Быков А.** Дайсам Ибрахим Ал Курди и его монеты (Эпиграфика Востока, 1955, X, с. 14-37).

Ռ. Ուայթհաուզի գլխավորությամբ³³, որտեղ նույնպես IX-X դդ. ջնարակած խեցեղենն զգալի քանակությամբ է հայտնաբերված: Սամառա Քուֆի և Բասրա քաղաքներում Ֆ. Ջարեի պեղումների շնորհիվ հայտնաբերված է ոչ միայն ջնարակած, այլև հախճապակե բարձրորակ խեցեղեն³⁴:

Տարածաշրջանում մեր նկարագրած քաղաքական վերոհիշյալ բոլոր իրադարձությունները հարաբերական կայունության պահերին ուղեկցվել են քաղաքաշինական գործառույթների շարժուն զարգացումներով՝ վերականգնվել են հին քաղաքները, կառուցվել նորերը, որոնց վարչական, առևտրատնտեսական ու դրամական կազմակերպություններն աշխատել են իշխող միավորումների շահերին համապատասխան օրինաչափություններով, արմատավորվել էր ավատատիրական հասարակարգի նոր փուլը՝ սոցիալ-տնտեսական կյանքի ու հասարակական հարաբերություններին համարժեք ներդաշնակությամբ:

Թեմայի շրջանակում մեր ներառած բոլոր քաղաքները տեղակայվել են մայրուղիների խաչմերուկային հատվածներում: Երբեմն ընդհատումներով (Իրաք, Իրան) կամ շարունակաբար (Օրեն-Կալե, Դվին) հուշարձանները պեղվել են՝ ջնարակած ու անջնարակ խեցեղենի ծավալուն խմբաքանակով: Արդյունքների քննությունը պարզեց, որ նյութը մշակված է տեխնոլոգիական միօրինակ եղանակով՝ ա) կաթնագույն հետնախորքի վրա եռագույն դեղին, կանաչ, դարչնագույն երանգներով, բ) միագույն (կանաչ) ջնարակով պատելու սկզբունքով, գ) սպիտակ անգորով մերկ խեցու վրա նկարագարով և սպիտակ թափանցիկ ջնարակով պատելու և դ) մերկ խեցու վրա բաց կամ մուգ դարչնագույնով արված զարդարանքով ու թափանցիկ ջնարակով պատելու տեխնիկայով: Գունային ներկապնակում տիրապետողը եղել են դեղինի, կանաչի ու դարչնագույնի տարաբնույթ համադրությունները: Արտաքին ձևաստեղծման տիպաբանական մշակումները եղել են բազմաչափ՝ փոքր, միջին ու ծավալուն թասեր, շուրթերի ու հատակների համապատասխան լուծումներով: Գալով զարդամոտիվներին՝ գերակշռել են կետերը, սլաքները, խաչերը, օղակները և դրանց համադրությունից գոյացած կոմպոզիցիաները: Երկրաչափական այս մոտիվներից գատ՝ բուսական ոճավորված տարաբնույթ հո-

³³ Whitehouse G. Excavations at Siraf (Iran, 1969, № 7, p. 39-62).

³⁴ Sarre F. Die Keramik von Samarra, Berlin, 1925.

րինվածքները կազմել են հարդարման որակական այլընտրանքային տարբերակներ:

IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենը արհեստագործության մեծագույն նվաճումներից մեկն էր, և նրա արտադրությունը կարելի է յուրօրինակ «վերածնունդ» համարել, որովհետև ջնարակած խեցեղենի գյուտը նոր չէր, հայտնի էր վաղնջական ժամանակներից, կիրառվել է անտիկ ու սասանյան ժամանակներում, սակայն միագույն (ներկապնակի կանաչ, փիրուզագույն) կիրառումով³⁵: Մինչդեռ IX-X դարերում այն նախորդից սահմանազատվում է բազմագույն երանգների կիրառությամբ անոթների ձևերի ու հարդարանքի ճոխությամբ, որ հիմք է տվել ուսումնասիրողներին այս առաջադիմությունը համարել արծաթի ճգնաժամի հետևանք, որովհետև սասանյան արծաթե սպասքն այդ ժամանակ կիրառությունից դուրս էր ու նորի փոխարինման անհրաժեշտությունը վերնախավի կենցաղում՝ օրվա պահանջ³⁶:

Տեղայնացման առանձնահատկությունների որոշ տարբերակումներով ներկայացված բոլոր հուշարձաններում Օրեն Կալա (աղ. 3), Դվին (աղ. 1, 2), Տիգրանակերտ (աղ. 4), Ատրպատականի Գանձակ, Սամառա, Քուֆի, Բասրա (աղ. 1, նկ. 4, 6, աղ. 2, նկ. 1, 4) գործող խեցեգործական կենտրոնները, մրցունակության տարբեր աստիճաններով և քաղաքական կողմնորոշման տարբեր հակումներով հանդերձ, գործել են իշխող վերնախավի շահերից ելնելով, և հաղորդակցման ճանապարհային կապերով տնտեսական քաղաքականության մեջ քաղաքական բոլոր միավորումները վարել են միասնական ու հանդուրժողական քաղաքականություն: Մեր խորին համոզմամբ այս կարգի խեցեղենը Արաբական խալիֆայության, Ատրպատականի և Այսրկովկասի ու Հայաստանի տարածաշրջանի խեցեգործական օջախների մենաշնորհն էր՝ նկատի առնելով նույն ժամանակաշրջանում Բուլեհիդների և Սամանիթների (Հարավային

³⁵ **Симонян А.** Новая трактовка социокультурной общности эпохи средней бронзы Армении [Պատմա-բանասիրական հանդես (ՊԲՀ), 1990, № 1, էջ 201, 203]; **Караханян Г., Мирзоян В.** Древние захоронения с поливной керамикой (ՀՍՍՐ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1976, № 11, էջ 71-73); **Խաչատրյան ժ.**, Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը (ՊԲՀ, 1977, № 3, էջ 184-192), **Ղաֆադրյան Կ.**, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, հ. II, Ե., 1982, էջ 118, աղ. XII, նկ. 3, 4:

³⁶ **Якобсон А.** Средневековая поливная керамика как историческое явление (Византийский временник, т. 39, М., 1978, с. 148-159).

Իրան, Կենտրոնական Ասիա) ամիրայական կազմավորումների տարածքում գործող խեցեգործական օջախների նույնատիպ արտադրանքը, որն էապես տարբերվում էր ոչ միայն գունային կոլորիտով (տիրապետող էր սևը, դարչնագույնը և նարնջագույնը), այլև արտաքին ձևատեղծման տիպերով (գերակշռել են լայն սկուտեղներ ու բաց թասեր): Մեծ էր տարբերությունը նաև հորինվածքներում հարդատարրերի մշակումներում: Նկարագարող վարպետի հմուտ ձեռագրով այդ օջախներում (Սոգդ, Չաչ, Աֆրասիաբ և այլն) զարդաձևերը դրսևորվեցին տարբեր ոճավորումներով, իսկ արաբատառի մուտքը դարձավ անոթները հարդարելու նոր մտահղացում ու միջոց (աղ. 5)³⁷:

Թեմայից բխող մի այլ դիտարկումով պիտի հայտնել, որ IX-X դարերի ջնարակած խեցեղենի բացակայությունը ՀՊԹ Անիի № 123 ժողովածուում իրողություն է: Դրամագետ Ա. Ջոհրաբյանը Բագրատունիների դրամների տարակացության առեղծվածը մեկնաբանել է իբրև ժամանակի քաղաքական ու իրավական միջավայրում տիրող հակասական մթնոլորտի հետևանք³⁸: Թերևս ջնարակած խեցեղենի բացակայության պատասխանը ևս փնտրենք Արաբական խալիֆայության և Սաջյանների վարած տնտեսական քաղաքականության այն շերտերում, որի նպատակն էր նախ բաժան-բաժան անել Բագրատունիների տարածքները և չեզոքացնել նոր կազմավորվող Անի քաղաքի տնտեսական զարգացման դինամիկան:

Այսպիսով, պեղված հուշարձանների արդյունքներով եզրակացնում ենք, որ IX-X դարերի ջնարակած խեցեղեն երևույթը, անկախ քաղաքական իրավիճակից, քաղաքային մշակույթի զարգացման արդյունք էր իշխող վերնախավի ճաշակի համապատասխան պահանջարկով: XI-XIII դարերում արձանագրվում է դրա զարգացման օրգանական շարունակությունը, երբ խեցեգործների ստեղծագործական նոր հնարներով մշակվեցին տեխնոլոգիական առաջավոր միջոցներ՝ փորագրություն, գծագրություն: Հարդարանքի մանրամասներում բուսական և կենդանական աշխարհի միջավայրում կենցաղային ու էպիկական սյուժեները խեցեգործության մեջ վերածվեցին գեղարվեստական պատկերագրության յուրօրինակ մտա-

³⁷ Տե՛ս **Шишкина Г.** Глазурованная керамика Согда (вторая половина VIII – начало XIII в.), Ташкент, 1979; **Брусенко Л.** Глазурованная керамика Чача IX-XII вв., Ташкент, 1986; **Вяткин В.** Афрасиаб-городище былого Самарканда, Ташкент, 1928.

³⁸ **Ջոհրաբյան Ա.**, Հայ Բագրատունիների դրամների բացակայության առեղծվածը (Քրիստոնյա Հայաստան, Ե., 2000, էջ 111-114):

ծողության արգասիքի, և անդրը առօրյա կյանքում, կիրառական նշանակությունից բացի, գնահատվեց իբրև գեղագիտական արժեք:

ИССЛЕДОВАНИЕ ГЛАЗУРОВАННОЙ КЕРАМИКИ IX-X ВВ. В ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

ЖАМКОЧЯН А.С.

Резюме

Торговля между Арабским халифатом, Атропатеной, Северо-Восточной и Центральной Арменией осуществлялась посредством коммуникационных путей, проходивших через Ардебил, Орен-Кала, Юнан, Двин. Найденная в результате раскопок обширная коллекция глазурованной керамики из названного региона указывает на технологическую, морфологическую и орнаментальную общность продукции из отмеченных центров. Сопоставив выявленные материалы с керамическими изделиями из среднеазиатских центров, можно выделить отличительные особенности производства глазурованной керамики двух географических ареалов и преимущества каждого из этих центров.

INVESTIGATION OF THE 9th-10th CC. GLAZED POTTERY IN HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL CONTEXT

A. ZHAMKOCHYAN

Abstract

The trade relations between Atropatene, North East and Central Armenia were realized through communication arteries going through Ardebil, Oren Kala, Yunan and Dvin. The production of glazed pottery known from excavations of this region demonstrates similarities in technological, morphological and ornamental approaches. By juxtaposing the mentioned materials with ceramic objects from Central Asian centres, we can underline characteristic traits of glazed pottery production of both geographical areas as well as the preveleges of each of them in development of corresponding ceramic production.